

תהלה הרץ

'דשואן דשואן!' (جُوَعَان جُوَعَان):
הקמת בית היתומים 'ציון'
בלומנטל' בירושלים בשלהי
מלחמת העולם הראשונה

'דשוואן דשוואן!' (جُوَعَان جُوَعَان): הקמת בית היתומים 'ציון בלומנטל' בירושלים בשלהי מלחמת העולם הראשונה

בשער המאמר:
ילדים בבית
היתומים 'ציון
בלומנטל'
(באדיבות ארכיון בית
היתומים 'ציון בלומנטל')

בית היתומים 'ציון בלומנטל', הפעיל עד היום בירושלים, הוקם בשלהי מלחמת העולם הראשונה, והוא בית היתומים היהודי הפעיל הוותיק ביותר בעולם. במאמר זה אבקש לפרוס את סיפורו של מוסד ייחודי זה, שצמח על רקע המשבר הקשה שפקד את הארץ בימי מלחמת העולם הראשונה, וששרד בגלגולים הרבים שעברו על הארץ בשנות קיומו, ובתוך כך אציג את גישתו החינוכית המיוחדת. סיפורו של בית היתומים מאיר מזווית בלתי שגרתית את קורות הקהילה היהודית בירושלים בימי מלחמת העולם הראשונה ואת התהליכים והמשברים שעברו על 'היישוב הישן', חברה שההיסטוריה שלה סופרה עד כה בעיקר מן החוץ, ושרב בה הנסתר על הגלוי.

מאמר זה מבוסס על החומר הארכיוני העשיר של המוסד, שעד כה לא נחשף לעיני חוקרים, בעיקר מפני שהוא מעולם לא הוצא מתחומי בית היתומים. בארכיון הפנימי של בית היתומים שמורים, לצד מסמכי החניכים הנוכחיים, גם מסמכיהם של חניכי המוסד בתקופה העות'מאנית והמנדטורית, מתויקים בקפידה על פי סדר האלף-בית של שמות המשפחה. פרטיהם של החניכים ותיאור קצר של קורות חייהם עד כניסתם למוסד ושל מצבם בעת עזיבתם רשומים – על פי סדר כניסתם למוסד – בשני ספרים עבי כרס המכונים 'ספרי התולדה של יתומי הבית'. יש בארכיון עוד מסמכים רבים מתקופות שונות, לא ממוינים ולא מקוטלגים, המאוחסנים בתיקות ללא שם או בארגזים. בשתי קופסאות ארוזות בצפיפות ובערכוביה תמונות רבות מתקופותיו השונות של בית היתומים, רובן לא מתוארכות ואינן מלוות בהסבר.

לארכיון בית היתומים חשיבות רבה. נדיר מאוד למצוא ארכיון של מוסד ירושלמי מעין זה שלם ושמור במלואו. בשל תודעת שימור נמוכה, ברוב מוסדות 'היישוב הישן' לא נשמרו המסמכים ההיסטוריים באופן מסודר, וגם אם זכו לשמירה ולאחסון בשנים הראשונות, הם נפוצו בדרך כלל לכל עבר במכירות פרטיות לאספנים וכדומה. לעומת זאת בבית היתומים 'ציון בלומנטל' נשמרו כל המסמכים ההיסטוריים בקפדנות (כולל מסמכים שיכולים להתפס בידי מוסד כחסרי חשיבות היסטורית, כמו מכתבים שכתבו הילדים בעת שהייתם במוסד) – וגם אם לא תמיד נרשמו עליהם פרטים מזהים, רבים מהם קוטלגו לפי סדר הגיוני, וניכר כי נעשה מאמץ לדאוג להשמרתם. ארכיון זה מהווה הזדמנות נדירה להכיר מקרוב ובאופן מעמיק את אחד המוסדות הוותיקים של 'היישוב הישן' ואת מורכבותה ורבגוניותה של חברה זו.

* רצוני להודות לאנשי בית היתומים 'ציון בלומנטל' על נכונותם לפתוח לפני את ארכיונו העשיר והשמור של המוסד, שעד כה לא נחשף לציבור הרחב, ועל הסיוע הרב והנדיב שהעניקו לי בחיפוש החומרים. זוהי אף הזדמנות להודות למנחה שלי בעבודת הדוקטור, פרופ' לילך רוזנברג-פרידמן. אמנם מאמר זה אינו חלק מעבודת הדוקטור, אך גם הוא נכתב בהשראת הנחייתה המסורה והמשמעותית באופן יוצא דופן.

במאמר הבאתי מקורות בעיקר מתקופת מלחמת העולם הראשונה, אך במקרים שיש בחומרים כדי לשפוך אור נוסף על התנהלותו החינוכית והטיפולית של המוסד הבאתי עדויות ונתונים גם מתקופת המנדט הבריטי.

בתי היתומים בירושלים ערב מלחמת העולם הראשונה

בתי היתומים המסודרים הראשונים שהוקמו בירושלים היו בתי היתומים של המיסיון. הם הוקמו כחלק מהמערך הכולל של תמיכה וסיוע של המיסיון בארץ ובעולם, מערך שנבנה בראש ובראשונה מתוך שאיפה להפיץ את הדת הנוצרית בעולם ולהמיר את דתם של הילידים, אך גם, כפי שמקובל במחקר כיום, על מנת לשפר את תנאי החיים של ילדי הארץ.¹ המיסיון הוביל תהליכי התמערבות מקיפים ברחבי העולם, וקידם בקרב האוכלוסייה המקומית את תחומי הרפואה וההיגיינה, החינוך, המלאכה וכדומה. המיסיון לא רק העניק לילידים תשתיות מתקדמות מן החוץ, אלא חולל תהליכים מקומיים שתרמו ליצירת תשתיות מקומיות עצמיות ולהחייאת הלאומיות והתרבות המקומיות.² תהליכים דומים עברו על קהילות יהודיות ברחבי העולם: למשל הוקמו מערכות חינוך מודרניות לבנים ולבנות על מנת להתמודד עם הצלחתם של המוסדות המיסיונריים בתחום זה בקרב הצעירים והוריהם.³ ארץ-ישראל הייתה למוקד הפעילות המיסיונרית גם בשל התפיסה המילנירסטית, שתלתה את חזון התחייה הנוצרי בהתיישבותם של היהודים בארץ הקודש. פעילות זו שינתה את פני הארץ לכלי הכר.⁴ בירושלים היה ריכוז גבוה במיוחד של פעילות מיסיונרית, והיא הובילה להתפתחויות בתוך 'היישוב הישן' בתחומים שונים, ביניהם בתחום החינוך.⁵

למוסדות החינוך והסיוע של המיסיון היה כוח המשיכה הרב ביותר, כיוון שהם פנו לאוכלוסייה שהייתה שרויה במצוקה והציעו לה סיוע נדיב ברמה שלא הייתה מוכרת בארץ.⁶ הילדים שלמדו במוסדות אלו זכו אף לארוחות חמות ולביגוד.⁷ בין מוסדות החינוך של המיסיון התבלט 'בית היתומים הסורי', המוכר בשם 'שנלר', שהוקם בידי גרמנים בירושלים בשנת 1860, ושהיה הראשון שהנהיג חידושים טכנולוגיים מתקדמים והכשיר את תלמידיו באמצעים המתקדמים ביותר להיות לבעלי

1 ש' לנגבוים, 'התגובה היהודית לפעילות המיסיון בארץ ישראל, 1882-1917', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2007, עמ' 27-28.

2 שם, עמ' 31-38.

3 ל' בורנשטיין-מקובצקי, 'פעילות המיסיון האמריקאי בקרב יהודי אסתאנבול, איזמיר ושלונקי במאה התשע-עשרה', מ' רוזן (עורכת), ימי הסהר: פרקים בתולדות היהודים באימפריה העות'מאנית, תל אביב תשנ"ו, עמ' 273-310.

4 לנגבוים (לעיל, הערה 1), עמ' 39-43, 223-237.

5 מ' שילה, נסיכה או שבויה? החוויה הנשית של היישוב הישן בירושלים, 1840-1914, חיפה ולוד תשס"ב, עמ' 192, 235-254.

6 למשל שילה תיארה את השפעת המיסיון על נשים ונערות בירושלים, שמצוקתן על היעדר חינוך מתאים עבורן ומעמדן הנחות בחברה הובילה רבות מהן להזדקק לשירותי המיסיון. ראו: שילה (שם), עמ' 235-254. עוד על המיסיון והשפעתו ראו: מ' אליאב, ארץ-ישראל ויישובה במאה ה"ט, 1777-1917, ירושלים 1978, עמ' 57-65.

7 לנגבוים (לעיל, הערה 1), עמ' 74, 100-101.

בית הספר בבית
היתומים 'כריסטיאן
הראלד', ירושלים,
1919

(אוסף מטסון, ספריית
הקונגרס, וושינגטון)

מלאכה מקצועיים.⁸ לצדו פעל 'טליתא קומי', שהוקם בשנת 1868, ושיועד לנערות.⁹ במוסדות אלו חסו בעיקר נערים ונערות מוסלמים, אך גם יהודים למדו בהם. בשנים 1912-1913 למדו בכתי ספר של המיסיון כ-400 ילדים יהודים, כ-7 אחוזים מכלל ילדי ירושלים.¹⁰

על אף כוח המשיכה הרב של מוסדות המיסיון, בעיקר בזמן מלחמת העולם, כאשר יתומים רעבים התגוללו בחוצות העיר, היו כנראה ילדים שבחרו שלא להיקלט בהם, ובזה גזרו על עצמם אולי למות ברעב. אחד ממנהלי בית היתומים 'ציון בלומנטל'¹¹ העיד על שיחה בין שני ילדים יתומים שהובאו

8 נ' טלמן, 'לקורות "בית היתומים הסורי" (שנלר)', א' שילר (עורך), ספר זאב וילנאי: מבחר מאמרים בידעת הארץ, מוקדשים לזאב וילנאי עם הגיעו לגבורות, א, ירושלים 1984, עמ' 145-154; לנגבוים (שם), עמ' 74; ג' גורדון, 'סוכן תרבות בארץ זרה: תרומת ארגון המיסיון של "בית היתומים הסורי" (שנלר) לתרבות החומרית של ארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית', עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, 2012; הנ"ל, "'הטוב מכולם באומנות השחורה": בית הדפוס של המיסיון הגרמני של שנלר בירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית', קתדרה, 138 (טבת תשע"א), עמ' 83-110.

9 לנגבוים (שם).

10 שם, עמ' 74, 100-101.

11 על פי המסמך, שאינו חתום ושאינו לו כותרת, כתבו השתתף בהנהלת המוסד לצד הרב בלומנטל. נראה כי הכוונה לברוך יהודה (יודא) בלוי. לא ידוע לי הרבה על אודותיו, אלא שהשתתף בניהול המוסד בתקופה הראשונית (מנהל בית התבשיל שטראוס בירושלים, 'האמת נתנה להכתב', ט"ו באלול תרע"ט, אצ"ב), וגם בשנים שלאחר מכן עסק בטיפול בילדים עזובים ('הטיפול בילדים עזובים', דואר היום, ב' בתמוז תרצ"ג 261 ביוני 1933, עמ' 4), ולא ידוע לי בכירור מה היו הגורמים לעזיבתו את הנהלת המוסד; ייתכן שעזב בעקבות מעילה בכספים או סכסוכים פנימיים (ח' בלומנטל, 'הבנים הבונים לבית בלומנטל', עבודת גמר בהיסטוריה, בית ספר בית חנה, ירושלים, תשנ"ג, עמ' 78), אך אין בידי די מסמכים או נתונים על מנת לאשש או להפריך אפשרות זו. יש לציין כי חלק מהמסמכים מאוחסנים בארכיון בית היתומים בקופסאות ללא סדר כרונולוגי או תוכני.

אל המוסד עם פתיחתו בשנת תרע"ז (1917); הוא האזין לשיחתם לאחר שהתרחצו, אכלו ושכבו לראשונה במיטתם בבית היתומים:

אמרתי לנפשי לא אלך עדיין לביתי אטה את אזני לשמוע את שיחתם! אבינה ברגשותם! ארד לסוף דעתם! אראה מה חכמתם! אתבונן מה בינתם! אוחילה עדי ישכבו על מיטתם! ולעת יחלצו את עצמותם! ואשמע מה יספר אחד אל רעהו. כי חביבים ונעימים היו לי דברי היתומים האומללים. והנה אחורי הדלת והמזווה עמדתי [...] שמעתי אחורי הפרגוד נער כבן שבע שנים מדבר לבן גילו מר.... [כך במקור] התזכור מה שאמרתי לך אתמול כלילה? התראה שכל דברי אמת וצדק! אמרתי להם מה ה'אוה' אתמול עמכם? ומה אמרת לרעך? אמרו לי אתמול כלילה כשהינו רעבים ושכבנו בשוק צעקנו כמר נפשנו בקולות גדולים, ובא אלינו איש אחד [שואינו ישראל, ואמר לנו ילדי יהודים! התרצו ללכת עמי לביתי ותהיו כילדי, לא יחסר לכם כל מאומה מחלב ודבש?] תשבע נפשכם אם תהיו תמיד בביתי ולא תהיו עוד יהודים. אז אמרתי לחברי מר.... לא! לא! לא נרצה ולא נאבה לילך עמו לאכול טרפות חלילה, יותר טוב שנמות ברעב, ולא נגעל את נפשינו במאכלי טרפות, יהודים היינו, ויהודים נשאר. יהודים נמות ועל דתנו לא נעבור, לא נחליף ולא נמיר את תורתנו הקדושה. ונשאר מושכבים בשוק עד שחמנו עלינו המרחמים וה[ור]מנו מהשוק להובילנו בשערי בית החסד הזה.¹²

לפי עדות השומע נראה כי היו ילדים שנותרו במצבם הנורא ברחוב מתוך בחירה, משום שסירבו להיקלט במוסדות המיסיון. עם זאת ניתן לשער שמוסדות המיסיון לא יכלו לפתור את מצוקתם הקיומית של כל יתומי 'היישוב הישן' – יש להניח שבמצב הכלכלי הקשה ששרר בירושלים בשלהי מלחמת העולם הראשונה גם לגורמים מחוץ לקהילה היהודית לא היו משאבים רבים. ייתכן שחלק מהילדים ששכנו בחוצות היו מהמשפחות האדוקות ביותר מקרב 'היישוב הישן', ושעל אף מצבם הקשה התעקשו לרבוך בזהותם היהודית. על רקע הירידה המוסרית המאפיינת תקופות כאלה, ושאינה גם את מציאות החיים ב'יישוב הישן' בירושלים בתקופה הנדונה,¹³ בולטת התמסרותם של יתומים רעבים אלו למורשתם.

לילדים שנמנעו מלהסתייע במוסדות המיסיון לא היו חלופות רבות בתקופת המלחמה. בשנת תרל"ט (1879) הוקם בכספי תרומת נדיבים מגרמניה 'בית היתומים הברלינאי' מיסודו של ד"ר וילהלם הרצברג, שעזב את ניהול 'מקווה ישראל' לטובת ניהול מוסד זה; בשנת 1891 חסו בו עשרים וחמישה יתומים.¹⁴ בשנת תרמ"א (1880) הקים הרב יהושע ליב דיסקין (1817–1898) לבני 'היישוב הישן' את בית היתומים 'דיסקין', כמענה למוסדות המיסיון ול'בית היתומים הברלינאי' גם יחד.¹⁵ בראשית ימי המנדט הבריטי חסו במוסד זה 185 ילדים,¹⁶ והוא היה בית היתומים הגדול ביותר בירושלים, ונודע במשטרו הקפדני, הקיצוני והנוקשה.¹⁷ בשנת תרכ"ו (1866) הוקם בעזרת נדבן בשם יוסף בלומנטל

12 [כ"י בלוי?], 'התיסודות של בית היתומים הגדול מחללי המלחמה', אצ"ב.

13 נ' אפרתי, ממסבר לתקווה: היישוב היהודי בארץ-ישראל במלחמת העולם הראשונה, ירושלים תשנ"א, עמ' 87; שילה (לעיל, הערה 5).

14 מ' פרידמן, חברה במשבר לגיטימציה: היישוב הישן האשכנזי, 1900–1917, ירושלים תשס"א, עמ' 40; י' בן-אריה, עיר בראי תקופה: ירושלים החדשה בראשיתה, ירושלים תשל"ט, עמ' 344–347; אליאב (לעיל, הערה 6), עמ' 224–226.

15 פרידמן (שם); בן אריה (שם), עמ' 347–348.

16 בן-אריה (שם), עמ' 348.

17 י' בן-אריה, 'בתי החסד של ירושלים, 1900–1950', צ' בסן, יתומות: בית היתומות הכללי ע"ש דוד וינגרטן, ירושלים, תצלומים, 1902–1934, ירושלים 2005, עמ' 7–9.

מוסד בעל שם דומה למוסד שבו עוסק המאמר, 'דורש ציון', שכלל בית ספר ולצדו בית יתומים, והוא כונה על שם התורם 'דורש ציון' – בלומנטל'; בשנת 1876 חסו במוסד זה ארבעים וחמישה חניכים.¹⁸ לא ידוע לי אם בתקופת המלחמה המשיך המקום לשמש גם כבית יתומים. בשנת תרס"ח (1908) הוקם בירושלים 'בית היתומים הספרדי', אלא שהמבנה שבו שכן הוחרם בידי הצבא הגרמני בימי מלחמת העולם הראשונה ועל כן נסגר המוסד.¹⁹

ליתומות יהודיות הוקם בתרס"ב (1902) 'בית היתומות הכללי' בירושלים, שכונה על שם מנהלו בית היתומות 'וינגרטן'. בשנת תרע"א (1911) חסו בו שבעים ושתיים יתומות, והוא המשיך להתקיים בשנות מלחמת העולם הראשונה, על אף הקשיים הכלכליים שליוו אותו בשנים אלו.²⁰ זה היה בית היתומות הגדול ביותר בירושלים, ויחסו אל חניכותיו היה מתון ורך בהרבה מהנהוג בבית היתומים 'דיסקין'.²¹ בשנת 1907 הוקם 'המעון לבנות ישראל' על ידי אגודת 'עזרת נשים',²² ובשנת 1912 היו בו חמישים ושלוש חניכות,²³ אך עקב מצבו הקשה נסגר מוסד זה בראשית מלחמת העולם, בשנת 1915.²⁴

'רובם היו ספרדים': עוני ורעב בירושלים בתקופת מלחמת העולם הראשונה

הרעב בארץ-ישראל בתקופת מלחמת העולם הראשונה – שנגרם מהמלחמה ואף מבצורת וממכת ארבה קשה בשנת 1915 – והמגפות שתקפו את האוכלוסייה בשנים אלה, הפילו חללים רבים. המשבר החרף בשנת 1917, כאשר התערער המצב הפוליטי בירושלים, ויוקר המחיה גאה. על פי ההערכות כשליש מיהודי ירושלים, כ-7,500 נפש, מתו בשנות המלחמה.²⁵ מצב היתומים, שנותרו חסרי אונים, היה חמור ביותר, ורבים מהם גוועו ברחובות מרעב, מקור וממחלות.²⁶ באפריל 1918 היו בירושלים למעלה מ-3,000 יתומים, מתוכם 420 בלבד חסו בבתי היתומים.²⁷ במונח יתומים נכללו ילדים

18 'בן-אריה, עיר בראי תקופה: ירושלים במאה התשע-עשרה, ירושלים תשל"ז, עמ' 387-389; אליאב (לעיל, הערה 6), עמ' 219-221.

19 בן-אריה (לעיל, הערה 14), עמ' 348.

20 לנגבוים (לעיל, הערה 1), עמ' 228-231; בסן (לעיל, הערה 17).

21 בן-אריה (לעיל, הערה 17), עמ' 9.

22 לנגבוים (לעיל, הערה 1), עמ' 231-233.

23 בן-אריה (לעיל, הערה 14), עמ' 349.

24 לנגבוים (לעיל, הערה 1), עמ' 231-233.

25 על הרעב בתקופת מלחמת העולם הראשונה בירושלים ראו: אפרתי (לעיל, הערה 13); מ' אליאב (עורך), במצור ובמצוק: ארץ ישראל במלחמת העולם הראשונה, ירושלים תשנ"א; צ' שילוני, 'הדלדול באוכלוסייה היהודית בירושלים בתקופת מלחמת העולם הראשונה', 'בן-אריה', 'בן-אריה וח' גורן (עורכים), מחקרים בגיאוגרפיה היסטורית-יישובית של ארץ ישראל, ירושלים תשמ"ח, עמ' 128-151.

26 על היתומות בירושלים בתקופת מלחמת העולם הראשונה ראו גם: א' אילון, 'יתומות בקהילה היהודית בירושלים בשלהי מלחמת העולם הראשונה ולאחריה – סיפורו של "משרד היתומים בארץ ישראל"', היסטוריה, 33 (אב תשע"ד), עמ' 95-116; הנ"ל, "מבקרות יתומים" בירושלים, זמנים, 126 (אביב 2014), עמ' 72-83.

27 ע' שמליץ, 'התמעטות אוכלוסיית ארץ ישראל במלחמת-העולם הראשונה', אליאב (לעיל, הערה 25), עמ' 17-47.

שהוריהם מתו או נטשו אותם וילדים שנותרו ללא אב, כלומר ללא מפרנס (ונראה שבימי המלחמה זה היה הגורם הקריטי שקבע את סיכויי הישרדותם של הילדים); ילדים חסרי אָם לא נכללו בהגדרה זו בדרך כלל.²⁸ מצבם של היתומים, שרובם נותרו להיאבק לבד על חייהם, היה קשה ביותר; לא היו בידיהם אמצעים רבים להילחם ברעב, בקור ובמחלות שקצרו בהם. על פי ההערכות, בתנאים שנוצרו בשלהי המלחמה נאלצו כשליש מן היתומות לעסוק בזנות כדי לשרוד.²⁹

הפגיעה ב'יישוב הישן' הייתה חמורה בהרבה מהפגיעה ב'יישוב החדש', הן בשל תלותו המוחלטת כמעט בכספי החלוקה שנשלחו ממדינות שבתקופת המלחמה נחשבו לצד האויב, והן מפני שלא היה מוכן להתאחד ולהתארגן אל מול המשבר.³⁰ אחד מבני 'היישוב הישן' הביע ביקורת מרומזת על התנהלותו הלא-מציאותית:

העוללים היתומים החדשים [שנתייתמו בתקופת מלחמת העולם הראשונה] האומללים האלה שאלו לחם ופורש אין להם, חזרו על הפתחים לבקש להם לחם להשיב את נפשם, מבוקר ועד הערב פתחו גלגל לסכוב לדפוק על הפתחים עד כי נאלו למצוא הפתח אשר בו יפתחו יד להושיט להם פרוסת לחם. בכל הפתחים רק מענה אחת מצאנו: 'גם לנו אין לנו פרוסת לחם אחת ד' יתן לכם'.³¹

נראה שהכותב ביקר את אוזלת היד של אנשי 'היישוב הישן' לנוכח מצוקת המלחמה ועל כך שפטרו את הילדים הגוועים ברעב בעזרת שמיים כביכול, ולא עשו צעדים ממשיים לתיקון המצב.

קשה במיוחד היה מצבם של בני העדה הספרדית. אף שהייתה זו העדה הוותיקה יותר בארץ, שקיבלה הכרה מצד השלטון וזכויות יתר, ואף שעד שנת 1870 הייתה זו העדה הגדולה יותר בירושלים, ככל שגדלה נוכחותה של העדה האשכנזית בארץ ירדה העדה הספרדית ממעמדה. השינויים במערך הכוחות בין העדות הובילו לסכסוכים ולמאבקי כוח על השליטה ועל המשאבים הכלכליים. ככל שנחלשה האימפריה העות'מאנית וגבר כוח השפעתן של המעצמות הזרות, נחלש בהתאמה מעמדה של העדה הספרדית, והתחזק כוחה של העדה האשכנזית.³² נוסף על כך בני העדה האשכנזית מכל המעמדות זכו לתמיכה – גם אם לא שווה לכולם – במסגרת החלוקה, בשעה שבעדה הספרדית קיבלו תמיכה רק הרבנים ותלמידי החכמים של העדה, ולעניים ניתן סיוע מועט ביותר, וכך נותרו בעדה דרך קבע אלפי עניים מרודים.³³ קשה ביותר היה מצבן של עדות המזרח שלא הייתה להן תמיכה חזקה מארצות המוצא, כמו יוצאי מרוקו ותימן.³⁴ בין הספרדים לאשכנזים ב'יישוב הישן' שררה מתיחות רבת שנים, והיא לא דעכה גם על רקע המשבר החמור שפקד את העיר בימי המלחמה.

28 שם, עמ' 44-45.

29 מ' שילה, אתגר המיגדר: נשים בעליות הראשונות, תל אביב תשס"ז, עמ' 221-222.

30 על 'היישוב הישן' בתקופת מלחמת העולם הראשונה ראו: בן-אריה (לעיל, הערה 14); פרידמן (לעיל, הערה 14).

31 [בלויז?] (לעיל, הערה 12). כאמור רשימות אלו, המופיעות בכתב יד, כעין יומן אך ללא פרטים מזהים, נכתבו ככל הנראה בידי מי שהיה ממנהלי בית היתומים בראשיתו. ראו לעיל, הערה 11.

32 נ' אפרתי, העדה הספרדית בירושלים, ת"ר-תרע"ז (1840-1917), ירושלים תש"ס.

33 שם, עמ' 37; י' השש, 'שינוי גישות כלפי עוני ועניים בקהילה הספרדית בירושלים, 1841-1880', עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, 2011.

34 נ' דרויאן, באין 'מרבד קסמים': עולי תימן בארץ-ישראל (תרמ"ב-תרע"ד – 1881-1914), ירושלים תשמ"ב; ר' אלבוים-דרור, החינוך העברי בארץ-ישראל, א: 1854-1914, ירושלים תשמ"ו, עמ' 68.

השסע העדתי העמוק הקשה לאחד את הכוחות במטרה לסייע לכלל הקהילה הירושלמית לצלוח את המשבר – בעוד ב'יישוב החדש' ההתאגדות בצל המשבר ייצבה את מצבו ואפשרה לתמוך ברוב שכבות האוכלוסייה.³⁵ גם בעת המצוקה הגדולה בימי מלחמת העולם הראשונה לא עלו יפה הניסיונות לאחד בין העדה האשכנזית לספרדית או בין הקבוצות המפולגות שבכל אחת מן העדות.³⁶ במקור ייחודי מימי מלחמת העולם הראשונה תיאר ילד בן הקהילה היהודית בירושלים את הרעב שידע באותם ימים:

שכבנו ברחובות ובשוקים, בצדי רשות הרבים, וצעקנו מרה דשואן דשואן! אין מכיר ואין מרחם! אין פונה אלינו לראות בצרתנו! צעקנו! צעקנו! עד אשר נחר גרונו ואפס כחנו, התעלפנו באין אונים ושכבנו כפגרים מובסים, ערומים היינו, יחפים וחשופי שת היינו! רגלנו בצקה, נפוחי רעב וכפן וחסרי כל התגוללנו בחוצות קריה, בערב אמרנו מי יתן פקר ובבקר אמרנו מי יתן ערב.³⁷

מתיאורו הקשה של הילד, שלא השתמרו פרטים על זהותו מלבד העובדה שנקלט לבסוף בבית היתומים 'ציון בלומנטל', מצטיירת החוויה הקשה של היתמות בירושלים בימי המלחמה. הילד שכב עם חבריו בחוצות העיר, גווע ברעב ומותש, וזעק בקול ניחר אל העוברים והשבים. התחושה החזקה ביותר העולה מן הטקסט היא חוסר האונים של הילדים. 'אין מכיר ואין מרחם!', אין מי שיפנה אל הילדים נפוחי הרעב וייתן להם פת לחם. בתיאורו של הילד בולטת זעקתם של הילדים לעזרה: 'דשואן דשואן!' – הכוונה לכיטוי הערבי جوعان, רָעַב (בתעתיק העברי המקובל היום: ג'ועאן). בקריאתם הנואשת לעזרה השתמשו

ילדים ברחובות ירושלים, המחצית הראשונה של המאה העשרים
(אוסף מטסון, ספריית הקונגרס, וושינגטון)

הילדים בכיטוי בערבית (או ערבית-יהודית מבחינתם, כפי שמרמז התעתיק העברי שהשתמש בו הילד בתיעוד קורותיהם), והדבר מעיד ככל הנראה על השתייכותם לעדה הספרדית של 'היישוב הישן'. סביר שרוב הילדים שגוועו מרעב ברחובות היו ספרדים דווקא, שכן כאמור לעדה הספרדית לא הייתה באותה העת אפשרות לתמוך בהם, והעדה האשכנזית העניקה קדימות לצורכי היתומים בני העדה, וכמעט לא התפנתה לעסוק בצרותיהם של יתומי העדה הספרדית. כך למשל העידה הנהלת בית היתומים 'דיסקין' כמסיחה לפי תומה, בכרוז פנימי שחולק בקרב אנשי 'היישוב הישן', בשעת מלחמת העולם הראשונה, כשהמצב בארץ היה דחוק מאוד, והמוני יתומים הסתובבו בלא משען ומחסה ברחובות, על אף המאמצים להכניס את כל הזקוקים לכך אל בית היתומים נותרו עוד 'עזובים

35 אלבוים-דרור (שם), עמ' 74-76.

36 אפרתי (לעיל, הערה 32), עמ' 46-55.

37 רשימות בכתב יד, ללא כותרת וללא תאריך, על פי תוכנו נכתבו בידי אחד מחניכי בית היתומים 'ציון בלומנטל' בשלהי מלחמת העולם הראשונה, אצ"ב.

בלי מחסה, והכותב ציין בסוגריים, בנימה המשתמעת כמכוונת כביכול להרגיע את הציבור, ש'רובם היו ספרדים'.³⁸

על רקע המציאות הקשה בימי מלחמת העולם הראשונה הוקם בית היתומים 'ציון בלומנטל', שעל פי הגדרתו יועד 'לבני כל העדות השונות שבישראל'.³⁹

'לבני כל העדות השונות שבישראל': הקמת בית היתומים 'ציון בלומנטל'

בית היתומים 'ציון בלומנטל' הוקם בשלהי מלחמת העולם הראשונה, ביוזמתה של הממשלה העות'מאנית. כאשר ראה המושל של ירושלים מוניר ביי⁴⁰ את מצבם העגום של היתומים היהודים בעיר, פנה אל החכם באשי הרב נסים דנון (1874-1930) בדרישה שהקהילה היהודית תדאג ליתומיה. הממשל העות'מאני לא הציע תמיכה כלשהי ביתומים או במי שיקבלו אותם לחסותם, מלבד הבטחת אפשרות לקנות מן הסינדיקט (מכירת התבואה שרוכזה בידי ממונה מטעם השלטון העות'מאני) חצי קילו חיטה לילד ליום. את הדאגה לילדים הסובכים בחוצות הסביר המושל בעובדה שהורי רבים מהם הקריבו את חייהם להגנת המולדת, כלומר נהרגו במלחמת העולם בשרתם בצבא העות'מאני.⁴¹ בספר 'קורות ותלאות יתומי ציון', קובץ זיכרונות שהוציאו לאור מי שהיו חניכי בית היתומים בשנות מלחמת

הרב אברהם
בלומנטל

(באדיבות ארכיון בית
היתומים 'ציון בלומנטל')

העולם הראשונה, מצויות עדויות רבות לכך שרבים מאבות הילדים נהרגו בשירותם הצבאי כחיילי הצבא העות'מאני. חלק מהילדים התגוללו בחוצות מפני שאביהם עדיין שירת בצבא, ואימם מתה ממחלה או מרעב. מתוך חמישה עשר הילדים שהובאו ראשוניים לבית היתומים, מפני שמצבם היה החמור ביותר מבין הילדים שברחובות, היו ארבעה בני חילים בצבא העות'מאני שכלל הידוע היו באותה העת בחיים.⁴²

כל בתי היתומים שאליהם פנה הרב דנון השיבו את פניו ריקם, בשל המצב הקשה ששרר באותה העת בעיר, ועל כן הוא פנה אל הרב אברהם יוחנן בלומנטל (1877-1966), שלא ניהל בית יתומים אך היה ידוע כאיש חינוך וציבור.⁴³ הרב בלומנטל עמד באותה העת בראש ישיבה לצעירים בשם 'בית חינוך נערים', שהוקמה בשנת תר"ס (1900), במטרה 'לחנך צעירי ישראל ובפרט נערים עזובים אשר תעו בתוהו לא דרך, לגדלם ולחנכם במזון גוף ונפש על דרך התורה מוסר ודרך ארץ להיותם אנשים מועילים לחברת

38 הנהלת בית מחסה ליתומים הנוסד בשנת התרמ"א ע"י אדמו"ר הגאון הצדיק רשכבה"ג מו"ה משה יהושע ליב דיסקין זיע"א, 'ברור דברים להרים מכשול מדרך עמנו', אדר תרע"ט, תיקיית 'הרב קוק זצ"ל', אצ"ב.

39 חוזה על הכנסת הילד משה א', כ"ט בתשרי תרצ"ט (כותרת דף המכתבים הרשמי), אצ"ב, תיקיית 'חניכים שיצאו', אותיות א-ע.

40 כך מופיע שמו בחלק ממסמכי המוסד והתיעוד שלו.

41 [חבר חניכי ואוהדי המוסד], קורות ותלאות יתומי ציון: דברי ימי יתומי ציון וירושלים בימי המלחמה העולמית הראשונה, תרע"ד-תרע"ח, ופרשת ההצלה על-ידי המוסד הגדול בית היתומים ציון-בלומנטל², ירושלים תשכ"א, עמ' טז. על ההתגייסות ביישוב היהודי לצבא העות'מאני ראו: 'מרקוביץקי, 'בכף הקלע של הנאמניות: גיוס בני היישוב היהודי בארץ-ישראל לצבא התורכי (1908-1918)', אליאב (לעיל, הערה 25), עמ' 97-110.

42 קורות ותלאות (שם), עמ' יט-כ.

43 נ' דנון, הצהרה מצורפת לבקשה לתרומות מאת א"י בלומנטל וב"י בלויא, חשוון תרע"ט, אצ"ב.

האדם לתפארת עמנו ועיר קדשנו'.⁴⁴ ישיבה זו הייתה יוצאת דופן בנוף הישיבות הירושלמי בכך שיועדה מלכתחילה לנערים משולי חברת 'היישוב הישן' שסטו מן הדרך או שנשקפה סכנה שיסטו ממנה, ודאגה לרווחתם של הנערים הן מבחינה חינוכית והן מבחינה קיומית – 'מזון גוף ונפש'. מסגרת ייחודית זו הוקמה בידי הרב בלומנטל בהיותו כבן עשרים ושלוש, זמן קצר לאחר נישואיו. נראה כי הרב בלומנטל נמשך מגיל צעיר לעבודת החינוך, וכי כבר כבחור צעיר היה משוחח עם נערים כאלו ומקרבם, והקמת הישיבה הייתה כמיסוד של קשריו עימם.⁴⁵

יש לציין כי כיום נהוג לייחס את הקמת בית היתומים שבו עוסק מאמר זה לשנת הקמת 'בית חינוך נערים' (1900),⁴⁶ אף שמוסד זה לא היה בית יתומים. ייתכן שזיהוי זה בין המוסדות הוא פועל יוצא של היותם מפעלים חינוכיים של איש אחד ושל העובדה שהיה ביניהם מעין רצף, מאחר ש'בית חינוך נערים' התקיים עד הקמתו של בית היתומים, ונראה כי היתומים הראשונים נאספו למבנה הישיבה, בהיעדר מבנה אחר. כמו כן הישיבה, בדומה לבית היתומים, הייתה מפעל חינוכי-חברתי, וייתכן כי גם מאפיין זה תרם לזיהוי בין המוסדות.

הרב בלומנטל היה אדם בעל רגש עשיר, שכיוון את יחסיו עם הסובבים אותו, ושהשפיע על התנהלותו. נטייתו לבטא רגש עז ולפעול על פיו עולה בין השאר ממכתבו אל בנו:

שולח אני את בני יחידי מחמד נפשי, בבת עיני לדרך כל כך רחוקה – לברך הנך נוסע והולך ולא עלתה בידי לדאבוני – ללותך על דרכך בקודש – אבל מחמדי נחמתי בעני כי יודע אני לאן ולאפוא שלחתיך, – חביבי – הביתה [...] שלחתיך לאמך אשר ילדתיך וגדלתיך טפחים טפחים, ותפול בין זרעתי המצפה כ"כ עליך בכליון עינים לחבקך ולנשקך ולרצותך בעינים זולגות דמעות חמות מלבבות באהבה אמיתית, הנך נוסע חביבי – לבא אל אחיותיך הבנות ציון היקרות האמונים על תולע – האח מקנא אני אותך מי יתן לי אבר כיונה ואז אעופה ואשכונה גם אני [...] אשרך חביבי אשרך מחמדי – אתה חמדת לבבי הנך נוסע והולך הביתה [...] המחבקך והמנשקך בדמעות חמות מאהבה אמיתית ומצפה לראותך במהרה בירושלים [...] וחותרם בגעגועים ולב שמח ובוכה.⁴⁷

הרב בלומנטל, שהיה בן חברת 'היישוב הישן', ושכל חייו פעל בתוכה, נודע כחדשנותו, בפתיחותו ובכוננותו לחשיבה מחודשת ומקורית. ייתכן שעל כן הוא נתפס כמי שמעורב בכל הקבוצות והעדות המפולגות שבירושלים וכעין נקודת מפגש ואיחוד ביניהן. למשל חתונה שנערכה בביתו בשנת 1928 תוארה ב'דואר היום' כחתונה שנפגשו בה 'קהל רב ומגוון לכל העדות השונות בירושלים' ומנהלי המוסדות מיישוב הישן והחדש'.⁴⁸

44 כיתוב על נייר מכתבים רשמי של 'בית חנוך נערים וישיבת בחורים', אצ"ב.

45 י' סלמון ו' גולן, אלף עולמות: סיפורו של הרב אברהם יוחנן בלומנטל ומפעל חייו – בית הילדים 'ציון', שזור בזכרונות חמישה דורות בירושלים, ירושלים תשס"ג, עמ' 24, 27. ספר זה, המתאר את קורות בית היתומים לאורך השנים, נכתב ממרחק הזמן ועל פי מסמכים ועדויות בעל פה (בעיקר על פי עדות בתו הצעירה של הרב בלומנטל, יוכבד סלמון), ברוב המקרים ללא ציון הסימוכין, ועל כן יש להתייחס לחלק מהדברים הכתובים בו בהירות הנדרשת ולהשוותם למקורות אחרים.

46 כך באתר המוסד ובמסמכיו, אך גם במחקר. ראו למשל: פרידמן (לעיל, הערה 14), עמ' 36; בן-אריה (לעיל, הערה 14), עמ' 348.

47 הרב א"י בלומנטל אל ישראל חיים, יום השישי לסדר תרומה (ללא שנה), אצ"ב, תיקייה ללא שם. ככל הנראה נכתב המכתב בשנת 1922, לאחר שהיה כשנתיים עם בנו בארצות-הברית לשם גיוס תרומות לביסוס בית היתומים. ראו: סלמון וגולן (לעיל, הערה 45), עמ' 161-170.

48 'חגיגת הנשואין בבית הרב א' בלומנטל', דואר היום, כ"ג בסיוון תרפ"ח (11 ביוני 1928), עמ' 4.

גישתו הייחודית ועשייתו הציבורית המסורה של הרב בלומנטל ינקה כפי הנראה ממורשת משפחתו, שנודעה בעסקנותה הציבורית החדשנית בנוף 'היישוב הישן' הירושלמי. הוריו בחרו לעלות לארץ בשנת תרל"ו (1876), בעודם מטופלים בילדים קטנים – מעשה אמיץ ויוצא דופן לנוכח תנאי החיים בארץ באותם הימים.⁴⁹ בארץ נמנעה המשפחה מלהסתמך על כספי החלוקה, ועסקה במסחר, מתוך תפיסה שאין להזדקק לכספי הציבור.⁵⁰ בשנת תרל"ח (1878), כשנתיים לאחר עלייתם לארץ, נמנה אב המשפחה, הרב יעקב בלומנטל (1846–1915), עם מייסדי המושבה פתח תקווה.⁵¹ בשנים הבאות המשיך לעסוק ברכישת קרקעות ובבנייה, ותמך בהקמת שכונות חדשות מחוץ לחומות ירושלים, כמו בית ישראל (1866), בית יעקב (1877) ובתי אונגרין (1891).⁵² הרב יעקב בלומנטל עסק רבות בחסד ובתמיכה בנזקקים. לפי פנחס גרייבסקי הוא נמנה עם מייסדי בית היתומים 'דיסקין', תמך בקיומו, ואף ניהל אותו בפועל מספר שנים.⁵³ גרייבסקי תיאר אותו כאדם ישר ומסביר פנים, שנהג בפשטות, ושכל התנהלותו באצילות גבוהה ועדינות בלתי-מצויה.⁵⁴ ניכר דמיון רב בין הרב אברהם יוחנן בלומנטל לאביו, במסירותו לצורכי הציבור, בדאגתו לנזקקים בכלל וליתומים בפרט ואף בחדשנותו הניכרת ביחס לחברת 'היישוב הישן' הירושלמית.

אוכלוסיית הילדים

בית היתומים נפתח עם בואה של קבוצת הילדים הראשונה לכיתו של הרב בלומנטל. בכ"ט באדר תרע"ז (1917) הביא השוטר הטורקי חליל אפנדי, בפקודת הממשלה העות'מאנית, שישה ילדים יתומים ועוזבים ששכבו בשוק, ולמוחרת הביא עוד שבעה ילדים.⁵⁵ השוטר אסף את הילדים שמצבם היה הגרוע ביותר, ושלמעשה כמעט גוועו ברעב. מספר היתומים במוסד גדל בהתמדה בשנותיו הראשונות. עד סוף ניסן תרע"ז (1917) כבר שהו בו 115 יתומים,⁵⁶ ובתרע"ח (1918) גדל מספרם לכ-250.⁵⁷ רבים מן הילדים היו יתומים מאחד מהוריהם; רובם היו יתומים מאב, ובודדים בלבד היו יתומים מאם: מתוך 485 ילדים שעברו בבית היתומים במהלך עשר שנים,⁵⁸ למעלה ממחצית, 281 הילדים, היו יתומים מאב, 155 היו יתומים מאב ואם, 41 עוזבים מאב ואם (כלומר נטושים או שהוריהם אבדו ולא היה ידוע מה עלה בגורלם), ורק 8 יתומים מאם.⁵⁹ ייתכן שמיעוטם הבולט של היתומים

49 פ' גרייבסקי, זכרון לחובבים הראשונים, א, ירושלים תשנ"ב, עמ' 122.

50 סלמון וגולן (לעיל, הערה 45), עמ' 17.

51 גרייבסקי (לעיל, הערה 49), עמ' 122–123; י' ראב, התלם הראשון (ויכרונות 1862–1930), תל אביב תשט"ז, עמ' 55.

52 גרייבסקי (שם), עמ' 124–125. ראו גם: בלומנטל (לעיל, הערה 11) – בנספח לעבודה זו מובאים תצלומי מסמכים רבים הקשורים לנושא.

53 גרייבסקי (שם), עמ' 123.

54 שם, עמ' 113.

55 ספר התולדה, א, עמ' 1–13, אצ"ב.

56 קורות ותלאות (לעיל, הערה 41), עמ' מו.

57 מכתב קריאה לצדקה, כ"ח באלול תרע"ח, סריקת המכתב מובאת בתוך: סלומון וגולן (לעיל, הערה 45), עמ' 137.

58 מכיוון שאין במסמך תאריך, לא ברור אם מדובר בעשר השנים הראשונות לקיומו של המוסד, אך משתמע ממנו שהכוונה לשנים אלו.

59 פעולות המוסד (ללא תאריך), ספר התולדה, א, אצ"ב.

מאם בלבד נבע ממותם של גברים רבים באותם ימים, ככל הנראה בגלל המלחמה, אך ייתכן גם שהוא מצביע על תפיסת האם כמי שאינה מסוגלת לגדל ילד לבדה.⁶⁰ כך תואר למשל מצבם הקשה של יהודי תימן, שבגלגולי הדרכים לארץ-ישראל 'נתקפים במחלות אבות המשפחות שסופן מות ונשארת המשפחה עזובה לנפשה'⁶¹ – משפחה שנותרה ללא אב נתפסה כמשפחה ללא משען ומגן, חסרת אונים, שעל החברה לסייע לה. בדרך כלל הוסברה הבאת הילד למוסד בקשיים כלכליים ובחוסר היכולת של האלמנה לצאת ולהתפרנס כשהילדים כרוכים על צווארה; כך נתבקש המוסד לקלוט ילד יתום מאב, 'מפני דוחק האלמנה אשה רכה וענוגה'.⁶² אך היעדר האב נתפס גם כגורם שעלול להוביל לירידה מוסרית: אישה שהוגדרה כ'עזובה מבעלה', ילדיה נחשבו לחסרי 'טפול והשגחה', ובית היתומים נתבקש לקבלם, 'כי מי יודע מה יהיה סופם אם יתגוללו בלי שום מדריך ומטפלי'.⁶³

אם אלמנה השמיעה את קולה בפנייה לבית היתומים 'דיסקין': היא הגדירה את עצמה 'אשה אלמנה ועצובת רוח, אלמנה עניה בתכלית עניות', וביקשה להכניס את בנה דניאל למוסד כיוון שאין לה אפילו לחם לתת לו לשובע, וכדי ש'היתום שלי לא ילך לאיבוד'.⁶⁴ כלומר אם זו תלתה את חוסר מסוגלותה לטפל בבנה בגורם הכלכלי. כאשר הילד היה יתום מאם, בדרך כלל נתווסף הסבר לסיבת הבאתו למוסד. כך למשל נתבקש המוסד לקלוט ילד 'יתום מאם ועזוב מאב', כיוון שאביו 'דעתו אינה מיושבת עליו והיתום מטולטל ואחיו הם בטלנים בלי עבודה'.⁶⁵

היו גם מקרים נדירים של ילדים ששני הוריהם היו בחיים, ושכל זאת נתבקש המוסד לקבלם, בגלל קשיי פרנסה או חינוך. למשל ילד בן שבע שביקשו להכניסו לבית היתומים 'בתור יתום חי' – ככל הנראה היו שני הוריו בחיים, אלא שהאב 'האומלל הזה ברכהו ה' לעת זקנתו בילדים קטנים', והילד, כך נאמר, מסתובב בחוצות יפו 'ועלול להיות פרא ממש'.⁶⁶ בין העזובים שהתגוללו ברחובות בזמן מלחמת העולם הראשונה היו גם צעירים שנשלחו בידי משפחותיהם ללמוד בארץ הקודש, ושבזמן המלחמה נותקו הקשרים עם משפחתם והם נותרו ללא כל תמיכה וגוועו ברעב.⁶⁷

60 שמליץ (לעיל, הערה 27), עמ' 44-45.

61 'מרכז התאחדות התימנים בא"י' אל הנהלת בית היתומים 'ציון', כ"ח בניסן תרצ"א, אצ"ב, תיקיית 'חניכים שיצאו', אותיות פ-ת.

62 ראשי בית דין צדק של קהילת המערבים בירושלים אל הרב בלומנטל, ו' באייר תרצ"א, אצ"ב, תיקיית 'חניכים שיצאו', אותיות א-ע.

63 מנהל לשכת העלייה של ההנהלה הציונית בארץ-ישראל, ירושלים, אל הנהלת בית היתומים 'ציון בלומנטהל', י"ט בשבט תרפ"ה, אצ"ב, תיקיית 'חניכים שיצאו', אותיות א-ע.

64 חנה ו' אל הנהלת בית היתומים 'דיסקין', ט' בחשוון תר"ץ, אצ"ב. מעניין שהכותבת כינתה את בנה במכתב 'בני היתום העזוב', כלומר אף שהיה ברשותה הוא נתפס כעזוב, גם בעיניה שלה.

65 ראשי בית דין צדק של קהילת המערבים בירושלים אל הרב בלומנטל, כ"ה בניסן תש"א, אצ"ב, תיקיית 'חניכים שיצאו', אותיות א-ע.

66 ועד העיר ליהודי ירושלים אל הנהלת בית היתומים 'ציון בלומנטל', כ"ד באייר תרפ"ב, אצ"ב, תיקיית 'חניכים שיצאו', אותיות א-ע.

67 ירושלמית, 'בית היתומים מיסודו של הרב אברהם יוחנן בלומנטל' (30 שנה מהקמתו; ללא תאריך), אצ"ב, תיקייה ללא שם.

הילד אברהם עם
אותות הכבוד
של אביו ענודים
על מעילו (זיהוי
המחברת)
(באדיבות ארכיון בית
היתומים 'ציון בלומנטל')

כאמור אחד הגורמים המרכזיים ליתמות או לפירוק המשפחה היה אירועי המלחמה, ורבים מן הילדים בבית היתומים היו בני חיילים שנפלו בעת שירותם בצבא העות'מאני. למוסד הגיעו גם בני חללים מצבאות אחרים שהשתתפו במלחמה הגדולה. אברהם בן השבע, שנכנס לבית היתומים בתמוז תרפ"ב (1922), הוגלה מירושלים עם הוריו למצרים בידי הממשלה העות'מאנית, מכיוון שהיו נתינים צרפתים. במצרים התגייס אביו, חנניה, לגדוד נהגי הפרדות עם הקמתו, והמשיך לשרת במסגרת הגדודים העבריים השונים, עד נפילתו בתשרי תרע"ט (1918), כחודש לפני סוף המלחמה. בכרטיס האישי של אברהם בבית היתומים נכתב על אביו:

שְׁרוּתוֹ הַצְּטִינָה וְכַךְ בְּמִקְוֵה! בְּמִלּוֹי כָּל חוֹבוֹתָיו וְתַפְקִידוֹ הַצְּבָאִיִּים בְּדִיקוֹנוֹת וּבִאֲמוּנָה מוֹפְתִית, הַנוֹבְעוֹת מִתּוֹךְ מִסִּירוֹת־נֶפֶשׁ עִמּוּקָה לְאִיִּדְאֵל הַקְּרוֹשׁ שֶׁל גְּאוּלַּת הָאָרֶץ, שֶׁהוֹכִיר ע"י הַמִּמְשָׁלָה הָאֲנְגֵלִית, שֶׁכְּבָדְתָהּ בְּשִׁלְשָׁה 'אוֹתוֹת־כְּבוֹד'. וְאוֹלָם, כִּאֵן מוֹפִיעָה שׁוֹב, אוֹתָהּ הַטְּרַגְדִּיָּה שֶׁל כָּל חוֹזֵי־הַדְּרוֹר וְחוֹלְמֵי הַחֶפֶשׁ כְּכֹל מוֹרְאוֹתֶיהָ! גְּבוּר־עֲבָרִי זֶה, שִׁדְעָה לְהַקְרִיב אֶת מִיטְבֵּ כוֹחוֹתָיו וְעוֹז־מְרִצּוֹ, עַל מִזְבַּח חִלּוּמוֹ הַגְּדוֹל – לֹא זָכָה לְרֵאוֹת בְּהַתְגַּשְׁמוֹתוֹ [...] עַפ"י פְּקוּדָה מִיּוֹחֶדֶת מֵאֵת הַמִּמְשָׁלָה הָאֲנְגֵלִית, עֲבָרוֹ שְׁלֹשֶׁת 'אוֹתוֹת־הַכְּבוֹד' בִּירוּשָׁה, לְבָנוּ יַחֲדוֹ זֶה.⁶⁸

ילדים נשלחו בדחיפות לבית היתומים גם כאשר הייתה סכנה שהילד יישלח 'למקום חפשי',⁶⁹ או, חמור יותר, כדי להציל ילד 'מנפול בידי המסיתים'⁷⁰ או 'להטמע בן הגוים'.⁷¹

בקשות לקבלת יתומים הגיעו אל בית היתומים מכל רחבי העולם. למשל הרב שלום אלחנן הלוי יפה, רב ואב בית דין של הקהילה היהודית 'דנויארק' (ניו יורק), ביקש לקבל למוסד ילד 'נעזוב',⁷² וכן נשלחה בקשה מאת קהילת מצרים לקבל ילד יתום מאב 'ממשפחה ענייה ודלה, אין לחם ואין שמלה, בעירום ובחוסר כל',⁷³ ובקשה דומה הגיעה מ'חברת העזר העברי בארם צובא'.⁷⁴ במרוצת השנים קלט בית היתומים קבוצות שונות, במטרה למלא את צורכי השעה. בתקופת המנדט נקלטו בבית היתומים גם יתומי הפרעות וילדים שנמלטו מאירופה הבווערת.⁷⁵

68 ספר התולדה, אצ"ב.

69 הרב י"א הלוי הרצוג אל הרב בלומנטל, ראש חודש אלול תש"ג, אצ"ב, תיקיית 'חניכים שיצאו', אותיות א-ע.

70 הרב י"ל פוןשמן, המרכז העולמי של הסתדרות 'המזרחי', כ"ב בתמוז התרפ"ה, אצ"ב, תיקיית 'חניכים שיצאו', אותיות א-ע.

71 הרב א"י הכהן קוק, הרב הראשי לארץ-ישראל, אל הנהלת בית היתומים 'ציון', י"ד בכסלו תרפ"ח, אצ"ב, תיקיית 'חניכים שיצאו', אותיות א-ע.

72 הרב ש"א הלוי יפה, רב ואב בית דין בקהילת ניו יורק, ה' באב תר"ף, אצ"ב, תיקיית 'חניכים שיצאו', אותיות א-ע.

73 ר"א בן שמעון, בית דין הצדק דק"ק מצרים, י"ד בחשוון תרפ"א (?), אצ"ב, תיקיית 'חניכים שיצאו', אותיות א-ע.

74 'חברת העזר העברי בארם צובא' (ללא תאריך ברור, סביב שנת תרפ"ג), אצ"ב, תיקיית 'חניכים שיצאו', אותיות א-ע.

75 הרב י' אלישר אל הרב בלומנטל, חשוון תרצ"ט, אצ"ב, תיקיית 'חניכים שיצאו', אותיות א-ע.

נוהלי המוסד

רישום וסדר

התנהלותו של בית היתומים הייתה מסודרת ועקבית באופן מעורר השתאות. כאמור עד היום מסודרים בחדר מנהל המוסד תיקים שבהם פרטי התלמידים מראשיתו של המוסד, מתויקים בקפדנות על פי סדר האלף-בית של שמות המשפחה של התלמידים. תהליך קבלת הילד לווה בניירת מסודרת: הגורם שהכניס את הילד חתם על אישור לתשלום בהתאם למצבו הכלכלי ועל פרטי ההסכם בינו לבין בית היתומים. למשל אב לילד בן תשע שנים בשם משה חתם על 'חווה' שבו כתב שהוא מכניס את בנו לבית היתומים, שבו יקבל את 'כל צרכיו: היינו: אכילה, לינה, הלבשה, למוד תורה, מוסר וד"א [דרך ארץ]. ככל הילדים שתחת רשותו והנהלתו. בתמורה לזה התחייב האב לשלם באופן קבוע חצי לירה לחודש. כמו כן אישר האב שהותנה עימו שאם יוחלט בבית היתומים שלא להחזיק עוד את הילד, עליו 'לקבלו תיכף ומיד, בלי שום דחוי ומו"מ כלל וכלל'.⁷⁶ בחלק מהמקרים חתם גם ערב על החווה, והצהיר שבמקרה שהורה או קרוב המשפחה שהכניס את הילד למוסד לא יהיה מוכן לקבל את הילד, הוא יקבלו 'תיכף בלי שום דחוי'.⁷⁷ במקרה שיצא ילד לחופשה אצל קרובי משפחתו, הם נדרשו לחתום על אחריות 'שלמה וגמורה' כלפי הילד בתקופת החופשה ועל מחויבותם להחזירו למוסד בתום החופשה.⁷⁸

ההקפדה הרבה על הנהלים ועל הסדר הובילה למעשה למעין מספור של הילדים: על הקיר ליד מיטתו של כל ילד נרשם מספרו הסידורי, ואף מצעיו ובגדיו סומנו במספר זה. נראה כי המספר היה

סימן הזיהוי היחיד ששייך את המיטה לילד; התמונה בעלת האופי האישי שנתלתה מעל מיטתו של כל ילד הציגה לא אותו כי אם את התורמים שתמכו בקיומו במוסד.⁷⁹ בתצלומים בולטים הדיכתיים הפחות אישיים של החיים במוסד – סימון מיטות הילדים ובגדיהם במספר סידורי, הצבת תמונות התורמים מעל למיטתם והסדר המוקפד. היבטים אלה היו אופייניים לבתי היתומים של 'היישוב הישן' באותם הימים,⁸⁰ על מנת להקל את ניהול שגרת החיים בבית שחסו בו עשרות ילדים (ותמונות התורמים נועדו לסייע להגדלת התרומות למען רווחת היתומים). עם זאת בין התצלומים הרבים המצויים בארכיון בית היתומים יש גם כאלה המדגישים – או שנראה כי הם מנסים להדגיש –

ילד בסמוך למיטתו
בבית היתומים,
מעל המיטה
מופיעים מספרו
הסידורי ותמונת
התורמים

(באדיבות ארכיון בית
היתומים 'ציון בלומנטל')

76 חווה על הכנסת הילד משה א' (לעיל, הערה 39).

77 רפאל ג', כ"ד בכסלו תרצ"ח, אצ"ב, תיקיית 'חניכים שיצאו', אותיות א-ע.

78 שלום ח', אישור, י"ז באדר תרפ"א, אצ"ב, תיקיית 'חניכים שיצאו', אותיות א-ע.

79 יש עדות שלאחר מלחמת העולם השנייה כבר נתלתה מעל המיטה תמונת הילד עצמו עם שמו, וכי הדבר תרם הרבה לתחושת הביטחון של הילדים ולתחושת שייכותם למקום. ראו: סלמון וגולן (לעיל, הערה 45), עמ' 347-348.

80 ראו: בסן (לעיל, הערה 17).

את הממד האישי, הייחודי לכל ילד, באמצעות ספר, כד פרחים, משחק מועדף המונח על השירה שעל יד המיטה וכדומה. ככלל נראה כי התצלומים הללו חורגים מעט מאווירת האחידות העולה מסדרת התמונות האופיינית של יתומות 'וינגרטן'. ההבדל ניכר גם בתמונת הילדים העומדים על יד מיטותיהם (איור שער המאמר): לעומת הסדר המופתי שבו נעמדו הילדים בתמונה, כולט השוני בלבושם, בעיקר בהשוואה לתלבושת האחידה במובהק שאפיינה את בנות 'וינגרטן'.⁸¹

כלכלה ומגורים

עם הקמת המוסד הבטיח הרב דנון כי יעזור בהשגת תשלום עבור החיטה וכן את תמיכתו בשאר ההוצאות הכרוכות בטיפול בילדים.⁸² הגידול המהיר באוכלוסיית בית היתומים הקשה מאוד לספק את צורכיהם, בשנים שהיו מהקשות ביותר שידעה ירושלים. בשנה הראשונה לקיומו של המוסד נאבקה הנהלתו על השגת מזון מתאים ליתומים – שחלק ניכר מהם סבל מתת-תזונה מתמשך – אך גם על השגת לחם יבש עבורם.⁸³ מצב הדיור היה קשה מאוד: בתרע"ח (1918) גדל מספר היתומים לכ-250, ולא נותר במוסד מקום להכילים, 'ויישנו בחצר, על הגג'.⁸⁴

בחודשים הראשונים לאחר הקמתו לא היו לבית היתומים האמצעים להשיג לילדים לבוש מתאים. באב תרע"ז (1917) הולכשו כל היתומים בבגדים חדשים ובעליים חדשות, בזכות תרומות מיוחדות שהשיגה הנהלת המוסד, ולכבוד האירוע נערכה מסיבה גדולה בט"ו באב.⁸⁵

הנהלת המוסד פעלה לקבל לשם החזקתו תמיכה מתורמים, מאישי ציבור ביישוב ואף מקונסולים של מדינות זרות.⁸⁶ הצורך לדאוג לצורכי היתומים דרש בשנים הראשונות מאבק יום-יומי וכניסה לחובות כבדים. בשנת 1920 נאלץ הרב בלומנטל להפליג לארצות-הברית כדי לנסות לגייס תרומות שיבססו את מצבו הכלכלי של המוסד,⁸⁷ ושהה שם כשלוש שנים, ובפרק זמן זה פעל להשיג תרומות קבועות ולהקים ועד נשים שידאג לרווחת המוסד.⁸⁸

בין בית היתומים 'ציון בלומנטל' לבין העדה הבורכית בירושלים התפתח קשר הדוק, שהתבטא בתמיכה כלכלית ואף במיקומו של המוסד – בשלהי התקופה העות'מאנית ובמהלך רוב התקופה המנדטורית היה המוסד ממוקם בבתיים בשכונת הבורכיים, בתמיכתם של נכבדי העדה. משנת תרע"ח (1918) התמקם בית היתומים בבית יהודיף-חפץ המפואר – שנודע בכינויו הארמון – ברחוב עזרא 19 בשכונת הבורכיים;⁸⁹ החל בשנת תרפ"ט (1929) לערך שכן בית היתומים בבית יששכרוף; ומשנת

81 שם.

82 קורות ותלאות (לעיל, הערה 41), עמ' יד.

83 שם, עמ' מו-מז.

84 מכתב קריאה לצדקה (לעיל, הערה 57).

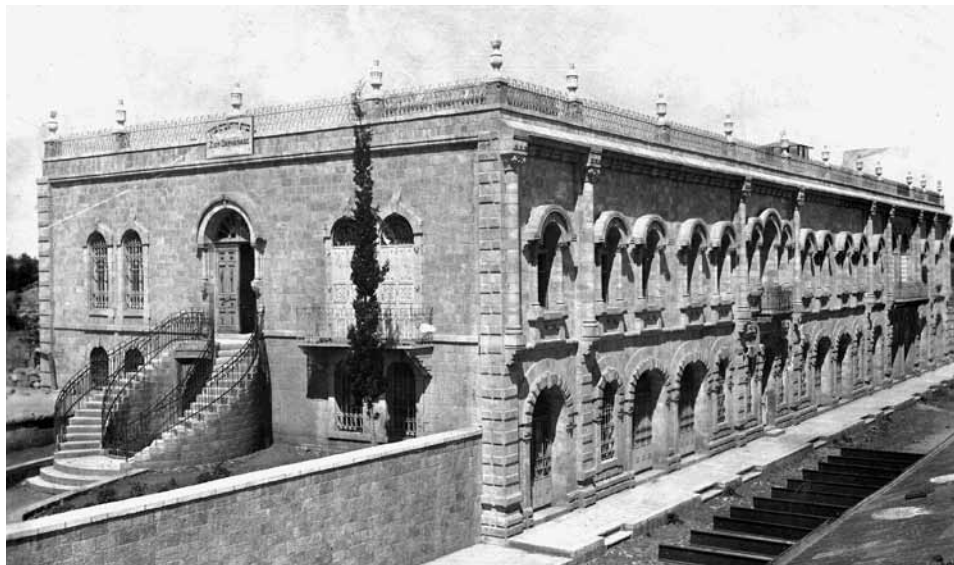
85 קורות ותלאות (לעיל, הערה 41), עמ' עה-עז.

86 שם, עמ' סב-צ. על תמיכתם של הקונסולים ביישוב היהודי בתקופת המלחמה ראו: מ' אליאב, 'פועלים של נציגי גרמניה ואוסטריה למען היישוב היהודי בארץ-ישראל', הנ"ל (לעיל, הערה 25), עמ' 157-167.

87 'הרב בלומנטל', דואר היום, י"ז בחשוון תרפ"א (29 באוקטובר 1920), עמ' 3.

88 סלמון וגולן (לעיל, הערה 45), עמ' 161-174.

89 מכתב קריאה לצדקה (לעיל, הערה 57); לנגבוים (לעיל, הערה 1), עמ' 226.

בית יהודיוף־חפץ
בעת ששיכון את בית
היתומים
 (באדיבות ארכיון בית
 היתומים 'ציון בלומנטל')

תרצ"ד (1934) – בבית שנבנה במיוחד לצורכי בית היתומים, 'בפנה שקטה שבקצה אחת (כך במקור!) הרחובות שבשכונת הבוכרים', בתרומתם של האחים לבית אמינוף, ובו חדרים מרווחים, אולמות וחדרי אמבטיה, 'ערוכים עם כל הנוחיות בטוב טעם, מרוהטים יפה בסדר מופתי'.⁹⁰ בבית זה פעל המוסד כעשרים וחמש שנה.⁹¹

בריאות

נראה כי נערך מעקב צמוד אחר מצב בריאותם של הילדים. עוד לפני שנכנסו למוסד נשלחו הילדים שהתקבלו אליו לרופאי 'הרסה', כדי לקבל חוות דעת על מצב בריאותם, 'אם הוא בריא ואם אין לו מחלה מדבקת, בעורו, בגופו, או בעיניו', ואם אפשר להכניסו למוסד.⁹² הילדים קיבלו אישורים מארבעה רופאים מומחים: שהילד בריא באיבריו הפנימיים, שאין לו מחלת עיניים מידבקת, מחלת עור מידבקת⁹³ או מחלת גרון או ריאות.⁹⁴

יתום מאם שאביו היה בצבא הגיע בתרע"ז (1917) לבית היתומים כשהוא חולה בטיפוס הבהרות בשלב מתקדם. המחלה הפילה חללים רבים בירושלים באותם הימים,⁹⁵ והילד נשלח מייד לבית

90 'חג חנוכת הבניין של "בית היתומים ציון בלומנטל" בירושלים', דואר היום, כ"א בסיוון תרצ"ד (4 ביוני 1934), עמ' 3. על הקשר בין בית היתומים לבין תורם המבנה מנשה אמינוף ראו: בית היתומים החקלאי, זכרון נצח לאדם ביקר, דגול מרכבה, אדיר פעל ורבי־מעש רבי מנשה ברב' בנימין אמינוף, ירושלים תרצ"ט.

91 סלמון וגולן (לעיל, הערה 45), עמ' 274.

92 בית היתומים 'ציון' אל רופאי בית החולים 'הרסה' בתל אביב, כ"ד בניסן תרפ"ט; ל' בניסן תרצ"ג, אצ"ב.

93 אישורי רופאים על מכתב של הרב בלומנטל לרופאי 'הרסה', י"ד באייר תרצ"ג, אצ"ב.

94 אישורי רופאים על מכתב של הרב בלומנטל לרופאי 'הרסה', י"ט בסיוון תרצ"ג, אצ"ב.

95 על המגפות בירושלים ראו: שילוני (לעיל, הערה 25); הנ"ל, 'השירות הרפואי ובתי־חולים בירושלים בתקופת המלחמה', אליאב (לעיל, הערה 25), עמ' 61–83.

מחלקת החולים
של בית היתומים,
1928-1917
(באדיבות ארכיון בית
היתומים 'ציון בלומנטל')

החולים, ומת בתוך ימים אחדים. בבתי החולים בירושלים שרר בימי המלחמה עומס כבד, והיה בהם מחסור בכוח אדם ובציוד. מצב זה הקשה את המאבק בתחלואה, על אף מסירותו הרבה של הצוות הרפואי בירושלים.⁹⁶ לפיכך החליט הרב בלומנטל להקים בתוך בית היתומים מחלקת חולים, שיבקר בה רופא מדי יום.⁹⁷

הטיפול הרפואי בילדים שנזקקו לכך היה מסודר וכולל. חניך בשם ראובן סיפר כי בימי מחלתו, כאשר עבר שני ניתוחים ב'הוצאות' כספיות מרובות, 'הראה לו המנהל 'אותות אהבה חבה, והתמסרות' רחמנית [...] לא חשך מכל עמל נפשו, והקדיש אז את כל זמנו ותשומת-לבו לשאול בעצת הרופאים והפרופסורים, ולעשות את הכל לרפואתי ולהחלמתי הטובה'.⁹⁸

'מקום לאהבה': הגישה הטיפולית בבית היתומים

התנהלותו היום-יומית של בית היתומים התאפיינה בפתיחות יוצאת דופן, בשימת לב לצורכיהם הייחודיים של החניכים ובמסירות נדירה אליהם גם לאחר שעזבו את המוסד. מפאת מיעוט המסמכים בנושא זה משלהי המלחמה – שהרי מדובר בפרק זמן קצר יחסית, שהושם בו דגש בעיקר על הצרכים הקיומיים של הילדים – מובאות להלן דוגמאות רבות באופן יחסי מתקופת המנדט. עם זאת לאור המקורות המצויים בידי, ומאחר שכראש בית היתומים עמדה בתקופת המנדט אותה ההנהלה מראשיתו, נראה לי שניתן להקיש מן העדויות מתקופה זו למצב בשלהי המלחמה.

96 שילוני (שם).

97 קורות ותלאות (לעיל, הערה 41), עמ' לד.

98 ראובן ר', א' תמוז תרפ"ז, אצ"ב.

**תלמידים בבית
הספר של המוסד**
(באדיבות ארכיון בית
היתומים 'ציון בלומנטל')

פתיחות וחדשנות חינוכית

התנהלותו של בית היתומים התאפיינה בפתיחות מפתיעה בהתחשב בזמנו ובמקומו. ילד שהתקבל למוסד לא נותק מבית הספר שלמד בו קודם קבלתו, אלא המשיך ללמוד שם, גם אם בית הספר לא התנהל ברוח בית היתומים. הנהלת בית היתומים פרסמה בתרע"ח (1918) בצורה גלויה, במכתב קריאה לתמיכה בבית היתומים, את עמדתה הנדירה בנוף הירושלמי: 'בנוגע לאופן חינוכם [של היתומים], ברצוננו להיות נייטראלים גמורים, תהיה נטיתנו בזה מה שתהיה, אמרנו להתחשב עם דעת משפחותיהם של היתומים, מי שדעתו נוטה לבקר בית ספר של הכי"ח של הציונים או של מי שיהיה אין אנו מונעים אותו'.⁹⁹

רוב ילדי בית היתומים למדו בבית ספר שהוקם בתוך המוסד, ונלמדו בו בעיקר מקצועות הקודש, וכן יסודות הכתיבה והחשבון, 'עד אשר יגדלו מעט ואז תבא שעת ההכרעה' – אם עליהם להמשיך בלימודי הקודש או בלימודי המקצוע, על פי המתאים לכישוריהם ולאופיים.¹⁰⁰ גישה זו ליוותה את המוסד במשך שנים, כפי שעולה מדבריה של ירושלמית אלמונית שהעלתה על הכתב את רשמיה מבית היתומים בשנת השלושים לקיומו:

שיטת לימוד וחנוך כנה וברורה נקט בה הרב בלומנטל. אין למחנך זה תכנית כעין מטת סדום אשר כל ילד מוכרח להסתגל אליה. לא ולא. השיטה הכללית היא דתית אך עיקרון אחד חשוב ישנו והוא, לכל תלוש ילד מבית הספר בו למד עד להכנסו במוסד ולכן תמצאו חניכי המוסד בהרבה בתי ספר וישיבות שונים בעיר. ושיטה זו נמשכת

99 מכתב קריאה לצדקה (לעיל, הערה 57).

100 שם.

להבא, בגמר שנות הלימודים בבתי הספר העממיים. לילדים המצטיינים מאפשרים להמשיך בלימודיהם. הילדים האחרים רשאים לבחור במקצוע עבודה החביב עליהם ומסדרים אותם במקומות לימוד המתאימים שבהם יוכלו לפתח את נטיותיהם הטבעיים לטובתם ולטובת כלל ישראל.¹⁰¹

בשנת תרפ"ה (1925), כשהמוסד התבסס מעט, הקים הרב בלומנטל ארגון בשם 'בית הדרשות לנוער החרדי', שהיה למעשה מעין תנועת נוער, ושהתמקד בשכלול הכישרים הרטוריים של הילדים מתוך האזנה להרצאות והתנסות בנשיאת נאומים בפני החברים. הארגון היה פתוח גם לילדים שלא היו חניכי בית היתומים.¹⁰² יש עדויות על ההשפעה החיובית של פעילות זו על אישיותם של הילדים ועל שיפור מיומנותם בניסוח ובעריכה.¹⁰³ תנועה זו הקרינה על חיי החברה בבית היתומים והעשירה אותם. החניכים נשאו דרשות חגיגות בשבתות, בחגים, בחגיגות בר מצווה ולציון אירועים שונים, ונושאי הדרשות זכו לכבוד רב ולעידוד מצד חבריהם ומוריהם וכן מצד אישים מן החוץ שבאו לאירועים אלו.¹⁰⁴ נאומי החניכים ליוו גם את טיולי הילדים: בטיול שנערך בט"ו בשבט בכפר העברי נווה יעקב נאמו שני חניכים נאום לכבוד הקמת הכפר העברי.¹⁰⁵

גם באוכלוסייתו הייעודית של בית היתומים ניכרה פתיחותו החדשנית בסביבה הירושלמית. לעומת ההפרדה העדתית שנהגה במוסדות החינוך של 'היישוב הישן', כמו במרבית מוסדות הציבור והחסד של חברה זו,¹⁰⁶ הדגיש בית היתומים 'ציון בלומנטל' את היותו מכוון לבני כל העדות, ללא כל הבחנה או אפליה.¹⁰⁷ בשמותיו הרשמיים של בית היתומים, כפי שהודפסו בראש נייר המכתבים של המוסד, הוענק מקום נכבד לעל-עדתיות: בית היתומים הוגדר 'בית היתומים ציון לתורה ולמלאכה, לבני כל העדות השונות',¹⁰⁸ 'בית היתומים ציון לתורה ולמלאכה, לבני העדות והארצות השונות',¹⁰⁹ ובהדרגה, 'לבני כל העדות השונות שבישראל'.¹¹⁰ כל ילד התקבל לבית היתומים, ללא תלות במוצאו העדתי. למשל הרב בלומנטל נתן בשנת תרפ"ח (1928) את הסכמתו המיידית לקבל למוסד ילד 'פלשי' שהגיע לייפציג כשנה וחצי קודם לכן מאתיופיה על מנת להתלמד שם; הרב בלומנטל לא הכיר את הילד ואף על פי כן פעל להשיג לו רישיון כניסה לארץ.¹¹¹ העירוב בין העדות השונות

101 ירושלמית (לעיל, הערה 67).

102 בית הדרשות לנוער החרדי, ירושלים תרפ"ז.

103 סלמון וגולן (לעיל, הערה 45), עמ' 195-198; 'תודה וברכה', דואר היום, י' בכסלו תרפ"ו (27 בנובמבר 1925), עמ' 7.

104 בית הדרשות לנוער החרדי (לעיל, הערה 102).

105 'חג האילנות בנוה יעקב', דואר היום, י"ח בשבט תרפ"ה (12 בפברואר 1925), עמ' 3.

106 על ההפרדה העדתית ביישוב הישן, שנמשכה מבחינות מסוימות ביישוב החדש' ראו: אלכויס-דרור (לעיל, הערה 34),

עמ' 272-279. הפרדה זו ניכרה ביותר בירושלים, גם בשכונות העיר החדשה. ראו: בן-אריה (לעיל, הערה 14),

עמ' 621-622.

107 הדבר הורגש היטב בציבור הירושלמי. במכתב קריאה לתמיכה בבית היתומים, שעליו היו חתומים חברי בית הדין

הגדול של האשכנזים בירושלים, תואר בית היתומים כמוסד 'אשר בצל כנפיו יחסיון יתומים עוזבים בני כל העדות

השונות' (חברי בית הדין הגדול לקהילות האשכנזים בירושלים, 'קול מהיכל ה', י"ט בשבט תר"ף, אצ"ב).

108 נייר מכתבים רשמי של המעון, הרב בלומנטל אל מנהל מחלקת העלייה של הממשלה, ד' בסיוון תרצ"ב (העתק), אצ"ב.

109 כיתוב על נייר מכתבים רשמי, הרב בלומנטל אל רופאי 'הרסה', י' בתמוז תרצ"א (?), אצ"ב.

110 חוזה על הכנסת הילד משה א' (לעיל, הערה 39).

111 א"י בלומנטל אל ד"ר א' קרליבך, ב' באב תרפ"ח, אצ"ב. על מסעותיו של יעקב פייטלוביץ (1881-1955) לאתיופיה ועל

התלמידים ששלח משם למוסדות חינוך באירופה ובישראל ראו: י' גרינפלד, מחקרים בתולדות יהודי אתיופיה, ירושלים

הסניף החקלאי של בית היתומים במוצא
(באדיבות ארכיון בית היתומים 'ציון בלומנטל')

היה נדיר ב'יישוב הישן' באותם הימים. אף שלושים שנה לאחר הקמתו עדיין נחשב הדבר למרשים בירושלים, כפי שעולה מדבריה של הירושלמית האלמונית – ולמעשה בחוגים מסוימים בירושלים הדבר נחשב לחריג אף כיום:

כאן מוצא אתה בית יתומים לדוגמא, כאילו נחה עליו יד מלאך וגרשה ממנו כל צעקה רגזנית, כל צוֹחַת רשע וצחוק פרוע. משחקים הילדים בחצר המרוצפת והנקיה להפליא ומסתכל אתה בילדים המשחקים ושואל אתה את עצמך, 'האמנם, האמנם בני עם אחד וגזע אחד המה?' [ראו זה הקטן בעל הבלורית האדומה, אשר פניו כסו בבהרות שמש וזהבהבות, הרי טפוס צפוני הוא בהחלט... והנה זה שמסר לו כדור זה עתה, עיניו ושערותיו שחורות ועורו כהה עמום טפוס מזרחי טהור הוא... ובכל זאת שניהם יהודים אחים... סופר אנגלי גדול אמר פעם 'מזרח הוא מזרח ומערב הוא מערב ולעולם לא יפגשו זה בזה'. הסופר האנגלי הזה לא הכיר את בית היתומים ציון אשר בו תמצא ילידיי אוקריינה, פרס, גרמניה, בוכריה, פולניה בקצור צאצאי קצוות תבל קבוץ גלויות בועיר אנפין.¹¹²

בצעד חדשני נוסף הקים הרב בלומנטל בשנת תרצ"ח (1938) סניף חקלאי לבית היתומים במוצא, ובשנה זו שונה שמו הרשמי של המוסד ל'בית יתומים חקלאי לבני כל העדות השונות שבישראל'.¹¹³ לסניף זה נשלחו הילדים שעבודת האדמה התאימה לכישוריהם ולאופיים, ונוסף על לימודיהם

תשע"א, עמ' 157-161; ה' סלמון, 'פייטלוביץ וההתחברות ליהדות העולם', ח' ארליך, ה' סלמון וס' קפלן, אתיופיה: נצרות, אסלאם, יהדות, תל אביב תשס"ג, עמ' 292-297.

112 ירושלמית (לעיל, הערה 67). השגיאות במקור.

113 חוזה על הכנסת הילד משה א' (לעיל, הערה 39); ועד הכפר מוצא, תמוז תרצ"ה, סריקת המכתב מובאת בתוך: סלמון וגולן (לעיל, הערה 45), עמ' 259.

הם עסקו שם מספר שעות ביום בעבודות חקלאות בחלקת אדמה של קרוב ל-30 דונם, שנשכרה לצורך זה.¹¹⁴ כעבור זמן קצר נאלץ בית היתומים לפנות את המקום, בשל התערעורת המצב הביטחוני באזור, ועבודות החקלאות נמשכו במשך מספר שנים בחוות ניסויים חקלאית בשולי סנהדריה, עד שהוקם במקום בית עלמין בשנת 1948.¹¹⁵

ייתכן שחדשנותו ופתיחותו של בית היתומים 'ציון בלומנטל' הן שעוררו התנגדות לקיומו מצד גורמים ב'יישוב הישן'. מובילי ההתנגדות היו מנהלי בית היתומים 'דיסקין', שבהישענם על תקנה משנת תרע"א (1911) שלא יוקם עוד בית יתומים בירושלים מלבד בית היתומים 'דיסקין', טענו שבית היתומים 'ציון בלומנטל' הוקם מכורח השעה, ושכעת יש לסגור באופן מיידי. כבר באלול תרע"ט (1919) פרסמה הנהלת 'דיסקין' כרוז (פשוטיל) שכותרתו 'לאפרושי מאיסורא' (להפריש מאיסור, כלומר למנוע מעבירה), ובו נטען שהמוסד החדש פוגע בזכויות הילדים שבבית היתומים שלה, מכיוון שהוא מקטין את התמיכה בהם. באותו פשוטיל מופיעה הערה בשם הרב יוסף חיים זוננפלד שמלבד האיסור 'ובשדי יתומים אל תבא',¹¹⁶ התמיכה בבית היתומים 'ציון בלומנטל' בעייתית גם מכיוון 'שרק בבית מחסה ליתומים דיסקין ההנהגה ברוחניות וגשמיות ישרה ורצויה' [ה] לפי רוח חכמים.¹¹⁷

יחס אישי וליווי עם היציאה לחיים

ילדי בית היתומים זכו ליחס אישי, לכבוד ולהערכה על עמידה באתגרים או על הצטיינות. בכרטיסו האישי של ילד נכתב למשל שהוא 'הצטין בנאום מצין מלא שירה ופיוט על "תחית הטבע ועם ישראל" וזכה להכרה מצד הרה"ג (הרב הגאון) המנהל שליט"א [שיחיה לאורך ימים טובים אמן].¹¹⁸ לעיתים זכה הילד לא רק להכרה אלא גם קיבל פרס כספי, על הרצאה טובה, מאמר יפה וכדומה. בחגיגת חנוכה בשנת תרפ"ה (1925) זכה החניך מאיר בגביע כסף על נאומו המעניין, ובהגדרה שנערכה במהלך החגיגה זכה גם בקלמר, עיפרון 'יקר' וספר. בחגיגת פורים נערכה תחרות בין החניכים על חיבור מאמר על חג הפורים.¹¹⁹ בעוזבם את המוסד הביעו רבים מהילדים את הוקרתם על היחס האישי והמסור שזכו לו, ובעיקר שיבחו את הרב בלומנטל על 'מסירותו האבאית'.¹²⁰

אני הח"מ (החתום מטה) בעזבי היום את 'בית-היתומים-ציון', אחרי שמנה שנות-חנוך וטפול, ובחסכון של ששים (60) לא"י, הריני מביע בזה את ברכתי ותודתי העמוקה ביותר למיסד הבית הגדול הזה ולמנהלו הנעלה, הרה"ג רבי אברהם יוחנן בלומנטל שליט"א, על היחס האדיב והמסור כ"כ אלי [...] לעולם אזכור בגעגועים את תקופת-שהותי במעון, תקופה שהצטיינה בפרקים – פרקי חיים משפחתיים, חומריים ורוחניים – כ"כ יפים ונהדרים, פרקי-שירה עליונים שהופיעו אחרי סבלי הגלות המרה.

114 סלמון וגולן (שם), עמ' 256-259.

115 שם, עמ' 258-260.

116 משלי כג, י. כוונת האיסור להתרחק מפגיעה ביתומים ומגזילת כספם.

117 הנהלת בית המחסה ליתומים דיסקין, 'לאפרושי מאיסורא', אלול תרע"ט, אצ"ב.

118 עובריה ש', כרטיס אישי, אצ"ב, תיקיית 'חניכים שיצאו', אותיות פ-ת.

119 מאיר ב', כרטיס אישי, אצ"ב.

120 יחזקאל ב', י"ג באדר תש"ו (?), אצ"ב, תיקיית 'חניכים שיצאו', אותיות א-ע.

קדוש הוא לי הבית הגדול הזה, וחביב ויקר הוא עלי מנהלי היקר שליט"א, ועוזריו בעבודת-הקודש [...]. ברגשי קדש, הנני עוזב את המעון, ובפי ברכה, ברכה שאיני יכול להביאה לידי בְּטוּי! ברכה שאני מביעה בשפת הלב!

- הלוא אשאל תמיד לשלום 'ציון'!

בהוקרה נצחית: חיים ש'¹²¹

הטיפול המסור והאבהי בילדים ליווה אותם גם לאחר שעזבו את המוסד. אחד הילדים נשלח על חשבון בית היתומים אל רופאים מומחים בווינה על מנת לטפל בצליעה ברגליו; ובעוזבו את המוסד נשלח להמשך הטיפול ברגליו בווינה על חשבון המוסד, כולל סידור הנסיעה והוצאותיה ותשלום חודשי שנשלח במשך שנה לווינה על מנת שבהיותו שם יוכל – כפי שכתב במכתב תודה לבית היתומים – 'לבקש לי גם מעמד בחיים'. יתר על כן, הנהלת המוסד התחייבה כי במקרה שיידרש לחזור מווינה תשלח לו את דמי הנסיעה חזרה.¹²² הילדים שעזבו את המוסד זכו לתמיכה בהמשך דרכם. הם צוידו בכגדים חדשים, לימי חול ולשבת, כפי שפירט למשל ילד שעזב את המעון: ארבעה זוגות מכנסיים, ארבע חולצות, שני כובעים, מעיל קצר עליון ומעיל ארוך של חורף ועוד פריטי לבוש נצרכים, שחלקם חדשים, ושנקנו עבורו לכבוד המעבר.¹²³ אחר הודה על 'מטה חדשה שקנו בשבילי עם קפיצות [קפיצים] ומזרון'.¹²⁴ נוסף על ציוד זה קיבלו החניכים גם חסכוניות שצברו במהלך שהייתם בבית היתומים, מדמי כיס שניתנו להם עבור התנהגות יפה וכדומה.¹²⁵ חניך בשם מתתיהו נשלח לבחינות בשיבת 'תורה ומלאכה' של המרכז העולמי של 'המזרחי' בכרם אברהם, והתקבל בתנאי שיהיה מי שיקבל עליו את דמי החזקתו¹²⁶ – ובית היתומים התחייב לשלם עבורו 15 לירות לחודש למשך ארבע שנים!¹²⁷ בנוגע לילד אחר שיצא מהמוסד ערכה ההנהלה חוזה מסודר עם נגר שילמדו את מקצוע הנגרות, ובחזרה נקבע מה יהיה הסכום המינימלי שעל הנגר לשלם לנער, וכיצד יזכה הנער להעלאה במשכורתו עם התקדמותו ברכישת המקצוע.¹²⁸

המסירות של בית היתומים לחניכיו, שבאה לידי ביטוי בליווי ובתמיכה עם היציאה לחיים, ובמקרים רבים גם בהיענות לצורכי החניך שנים לאחר עוזבו את בית היתומים, הייתה יוצאת דופן בהשוואה למוסדות דומים בני התקופה, אף אלו שנודעו במסירותם לחניכיהם. למשל בית היתומים של יאנוש קורצ'אק, שנודע לתהילה ביחסו האנושי ובמסירותו לילדים שחסו בו, נמנע בצורה כמעט מוחלטת מלסיע לבוגריו, מפני שמחסור במשאבים לא אפשר לו למלא את צורכיהם ולטפל במצוקותיהם.¹²⁹ יתר על כן, נראה כי התמסרות שכזו מצד מוסד חינוכי תיחשב לייחודית ונדירה אף כיום.

121 חיים ש', מכתב תודה, ד' באדר א' תרפ"ט, אצ"ב, תיקיית 'חניכים שיצאו', אותיות פ-ת.

122 אהרון ש', י"ב בניסן תרפ"ז, אצ"ב, תיקיית 'חניכים שיצאו', אותיות פ-ת.

123 מתתיהו ב', הצהרה, ט' בחשוון תשי"ג, אצ"ב, תיקיית 'חניכים שיצאו', אותיות א-ע.

124 אלעזר מ', כ"ב שבט תש"ב, אצ"ב, תיקיית 'חניכים שיצאו', אותיות א-ע.

125 למשל אליהו ב', ללא תאריך, אצ"ב, תיקיית 'חניכים שיצאו', אותיות א-ע.

126 מזכיר ישיבת 'תורה ומלאכה' בכרם אברהם, ח' בחשוון תשי"ג, אצ"ב, תיקיית 'חניכים שיצאו', אותיות א-ע.

127 מתתיהו ב' (לעיל, הערה 123).

128 חוזה בין הנהלת בית היתומים 'ציון' ובין האמן מר ח' קנטראוויץ נגר, מיום ראש חודש סיוון תרפ"א עד יום ראש חודש כסלו תרפ"ג, אצ"ב.

129 ריאיון עם יצחק בלפר, 6 בנובמבר 2014.

אחת הנקודות המרשימות והמהותיות בהתנהלותו החינוכית של בית היתומים היא יחס הכבוד אל הילדים ואל מילתם. ילדים שעשו מעשה אסור על פי חוקי המוסד התוודו על כך באופן רשמי בכתב, והצהירו כי ישתדלו שלא לעשות זאת שנית. המסמך נשמר בין מסמכיו האחרים של הילד. כך למשל הצהיר יוסף, מראשוני החניכים בבית היתומים, שחסה במוסד בשנים 1917-1925:¹³⁰

ביום השבת ו' שבט הלכתי יחד עם רעי-קרובי לט"ל עד שעה מאַחרת בלילה והתפללתי יחד אתו ערבית ושבת בשעה אחת-עשרי, (והמנהל אומר – בשעה שתיים-עשרי וחצי), והלכתי בשעה חמש מהמוסד, וכל זה עשיתי בלי רשות,

והנני מבטיח כי להבא לא יקרה לי מקרה כזה

יוסף א' 131

במסמך תמים וילדי זה בולט מתן הכבוד לילד ולמילתו – הילד הביא את גרסתו לאירועים כגרסה העיקרית, ואת גרסתו של המנהל הציג כדעה נוספת ושקרת לכאורה, מזווית הראייה של הכותב. הלגיטימיות שניתנה לילד לתאר בצורה כזו את השתלשלות האירועים מדגישה את מקומו במרכז העשייה החינוכית בבית היתומים. ממסמכים רבים המצויים בארכיון המוסד עולה שהתייחסות זו נותרה בעינה בשנים הבאות. למשל בשנת תש"ו (1946) התוודה יעקב בכתב על מעשה שוכבות והבטיח להיטיב את דרכיו:

אני הח"מ יעקב ע' מודה ומתודה שהיום יח תמוז שָׁעַת שנגמרו הלמודים בהת"ת (בתלמוד תורה) לא שבתי חזרה אל המעון יחד עם הילדים [...] הלכתי והתחברתי עם הילדים השוכבים ברחוב השלכתי אבנים עשיתוין גדרים סחבתי חביות אשפה והכל כדי לסגור את הדרך נגד האוטות (רכבים, מאוטו) של האנגלים רדפו אחרי אנגלי והצלחתי לברוח ולהחמק מפניהם וככה הי'ה עד הערב שאז חזרתי להמעון ואַחרתי תפילת המנחה וגם סעודת הערב ועוד שִׁקְרָתִי להמנהל ואמרתי שלמדתי אנגלית – והנני מבקש סליחה ומבטיח שעוד הפעם ח"ו (חס ושלום) לא אעשה דברים כאלה רק אהי'הן) טוב ומצוין ואלמוד טוב ואתפלל טוב ואהי' ילד יקר.¹³²

העמדת הילד וצרכיו במרכזו והכבוד לעולמו תואמים את הגישות הפדגוגיות המתקדמות ביותר של אנשי חינוך באותה התקופה, שאימצו את השקפתו של יוהן פסטלוצ'י (1827-1746). אולם אנשי חינוך אלה החלו להגיע לארץ-ישראל רק בשלהי מלחמת העולם הראשונה,¹³³ ולא נראה כי בית היתומים 'ציון בלומנטל' התנהל במוצהר על פי גישות חדשניות אלו, שבעת הקמתו צמחו והתפתחו באירופה. בית יתומים זה צמח מתוך 'היישוב הישן', ולא קרא תיגר במוצהר על הגישות החינוכיות שהיו נהוגות בו. הרב בלומנטל לא היה פדגוג, ואף אין כל עדות שלמד חינוך באופן מסודר. על כן יש לראות את בית היתומים שהקים על רקע בתי היתומים ומוסדות החינוך של 'היישוב הישן', שהתנהלו על פי רוב ברוח נוקשה וברגש על המשמעת ועל התאמת הילדים לציפיות החברה

130 על פי מודעת 'תודה וברכה' שפרסמו הוא ואמו ב'דואר היום' עם עזיבתו את בית היתומים. ראו לעיל, הערה 103.

131 יוסף א', הצהרה (ללא תאריך), אצ"ב, תיקיית 'חניכים שיצאו', אותיות א-ע.

132 יעקב ע', י"ח בתמוז תש"ו, אצ"ב, תיקיית 'חניכים שיצאו', אותיות א-ע.

133 בשנים תרע"ה-תרע"ו (1915-1916) החל דוד אידלסון (1891-1954) בעבודתו פורצת הדרך בבית הספר במושב הר" טוב. ראו: ש' רשף, חינוך חדש בארץ-ישראל, תרע"ה-תרפ"ט, תל אביב תשמ"ה. על מקורותיה של עבודה חדשנית זו

באירופה ראו: א' בייך, 'המקורות הרעיוניים של "החינוך החדש" בארץ-ישראל בשנות העשרים', עיונים בחינוך, 5, 2 (תשס"ג), עמ' 179-196.

מהם. גם במוסד שייצג את הדגם האירופי המתקדם בארץ, בית היתומים 'שנלר', שנחשב יחיד במינו במזרח ומופת לחיקוי,¹³⁴ הושם דגש רב על משמעת, ריסון עצמי, חריצות, רצינות וסדר קפדני ומחמיר.¹³⁵ בהשוואה למקובל בתקופתו ובסביבתו התבלט בית היתומים 'ציון בלומנטל' בגישתו הייחודית, כפי שציינה הירושלמית האלמונית שמקצת דבריה צוטטו לעיל: 'אין זה מעון לאסיפת יתומים גרידא אלא מקום לאהבה, לחנוך ולעזרה [ההרגשה שלי] לפעוטים חסרי מגן ומחסה'.¹³⁶

לאור המקורות שנחשפתי אליהם בארכיון המוסד, נראה לי שההתנהלות החמה כלפי הילדים והמכוונת לצורכיהם נבעה בעיקר מאופיו המיוחד של מנהל המוסד. הרב בלומנטל היה ללא צל של ספק האישיות המרכזית במוסד ומי שניהל את כל הפעילות החינוכית והטיפולית בו. כאמור הוא לא למד גישות ותיאוריות חינוכיות בצורה מסודרת, ואין כל עדות שנחשף אליהן במהלך עבודתו עם הילדים. בעבודתו ניכרים נכונות לחשיבה מחודשת על עקרונות חינוכיים – גם אם הדבר נחשב לנועז או מקורי בסביבתו – ורגש עז שכיוון את עבודתו עם הילדים. נראה כי זו נקודת המפתח בהבנת מהותו של בית היתומים 'ציון בלומנטל'. דווקא ללא גישות חינוכיות וללא שיטה מגובשת כלשהי עולה מתוך התנהלותו של בית היתומים חשיבותו של הגורם האנושי, של אהבה, חום, מסירות, קרבה וכדומה, ונראה כי להימצאותם או להיעדרם הייתה השפעה עצומה על המוסד ועל הילדים שחסו בו.

סיפורו הייחודי של בית היתומים 'ציון בלומנטל', אחד ממוסדות החינוך והחסד הוותיקים בירושלים, מאיר מזווית מוכרת פחות את מורכבותה ורבגוניותה של חברת 'היישוב הישן'. מהמסמכים השמורים בארכיון המוסד, והמשמרים באופן כמעט מלא את תולדותיו ואת פעילותו היום-יומית, משתקפות חוויותיהם של יתומי המוסד הירושלמי, שקולם וסיפורם לא זכו לעלות על במת ההיסטוריה. בית היתומים 'ציון בלומנטל' מצטייר כחריג באנושיותו, בפתחותו ובמסירותו, ודאי בהשוואה לחברת 'היישוב הישן', אך גם בהשוואה למוסדות חינוך וטיפול אחרים מאותם הימים. לא נראה כי מוסד זה מייצג או משקף את סיפורם של כלל בתי היתומים של 'היישוב הישן'; אך מסיפורו עולה הפסיפס האנושי המגוון שהרכיב חברה זו, ומורגש כוחו של האדם היחיד, המכוון והיוצר, להשפיע על החברה ועל מוסדותיה.

134 גורדון, סוכן תרבות (לעיל, הערה 8), עמ' 154.

135 שם, עמ' 24, 59, 155.

136 ירושלמית (לעיל, הערה 67).